

DARBĪBAS Vārds *DERĒT* MODĀLĀ LIETOJUMĀ*Modal Use of the Latvian Verb derēt*

Baiba Ivulāne

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža 4a, Rīga

baiba.ivulane@gmail.com

Rakstā ieskicēta ar modalitātes un modālo darbības vārdu izpratni saistītā problemātika latviešu valodniecībā. Teikumā modālie darbības vārdi tiek lietoti modificētāja funkcijā, taču arī šis termins latviešu valodnieku darbos nav nostiprinājies. Sīkāk rakstā aplūkota darbības vārda *derēt* semantika un formālais lietojums, konstrukcijas, kādās tas modālā lietojumā parādās visbiežāk. Analizētais valodas materiāls rāda, ka arī darbības vārds *derēt* latviešu valodā var izteikt dažādas modālas nozīmes, kas nav minētas skaidrojošajās vārdnīcās, piemēram, vajadzības nozīmi. Turklāt darbības vārda modālās nozīmes var rādīt arī apkaime vai citas formālas pazīmes. Darbības vārds *derēt* dažādās nozīmēs bieži tiek lietots kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi, t. i., modificētāja funkcijā, tātad, tāpat kā daudzi citi latviešu valodas darbības vārdi, noteiktā lietojumā būtu atzīstams par modālu darbības vārdu.

Atslēgvārdi: modalitāte, darbības vārds, modāls darbības vārds, modificētājs, palīgnozīme.

Tēma, lai arī no vienas puses ārkārtīgi konkrēta, vispirms ir saistīta ar būtisku teorētisku problēmu latviešu valodniecībā, proti, ar modālu darbības vārdu izpratni. „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā“ (VPSV) ir skaidroti **modāli vārdi** — tie ir vārdi, kas funkcionē kā modalitātes izteikšanas līdzeklis, un tie var būt pilnīgi vai daļēji zaudējuši leksisko nozīmi (piemēram, latviešu valodā darbības vārdi *varēt*, *gribēt*, *vajadzēt* ir daļēji desamentizējušies). (VPSV 2007, 236–237) VPSV ir arī **modificētājiem** veltīts šķirklis — tie ir palīgnozīmē lietoti darbības vārdi, kas kopā ar nenoteiksmi veido izteicēju vai galveno locekli, piešķirot tam modālu, fāzes vai nejaušības nozīmi (piemēram, attiecīgi *Mēs gribam strādāt*; *Mēs sākam strādāt*; *Mums izdevās pastrādāt*). (VPSV 2007, 237) Tātad — aplūkojot darbības vārdus arī no teikuma struktūras viedokļa. Citiem vārdiem sakot, modāli darbības vārdi teikumā var būt par modificētājiem.

Iespējamās darbības vārdu modālās nozīmes, kā sacīts **modalitātes** skaidrojumā

VPSV, ir teksta autora attieksme vai vērtējums vai nu par sprieduma saturu, vai arī par situācijas norisi. Tā mēdz runāt par epistēmisko, deontisko, arī evidenciālo modalitāti. (VPSV 2007, 236). Literatūrā ir atrodama arī nedaudz sīkāka klasifikācija, kā arī norādes uz vēl citiem modalitātes veidiem (sk. Palmer 2001, 8 un turpmāk).

Angļu valodniecībā modālie darbības vārdi jeb modālie palīgdarbības vārdi (angl. *modal verbs, modal auxiliaries*) ir ārkārtīgi plaši pētīti, ir izstrādātas vairākas klasifikācijas, kas ietver vajadzības, iespējamības, noteiktības u. c. jēdzienus. Tie ir darbības vārdi, kas izsaka teikuma modalitāti. (Crystal 2003, 299) Angļu valodas modālo darbības vārdu kopums gan ir noslēgts, tie ir konkrēti darbības vārdi, kam ir vairākas noteiktas, no citiem darbības vārdiem atšķirīgas pazīmes (sk., piemēram, Palmer 2001, 100–101). Turpretī latviešu valodniecībā būtu nepieciešams plašāks modālo darbības vārdu aplūkojums, un robežas starp modālajiem darbības vārdiem un pārējiem darbības vārdiem nav tik viegli novelkamas, taču ir skaidrs, ka arī latviešu valodā ir darbības vārdi, kas izsaka modālas nozīmes un kuriem ir savs raksturīgs lietojums un tātad, domājams, arī atsevišķas formālas atšķirības no pārējiem darbības vārdiem.

Šādi latviešu valodas darbības vārdi un to lietojums literatūrā arī ir aplūkots, lai arī kopumā var teikt, ka modālu darbības vārdu un arī modificētāju jēdziens latviešu valodniecībā nav īsti tradicionāls un vispārpieņemts. Te lietderīgi aplūkot arī krievu un lietuviešu valodnieku pieredzi šā jautājuma risināšanā. Krievu gramatikās tradicionāli ir runāts par saliktu verbālu izteicēju (kr. *составное глагольное сказуемое*), šādā izteicējā ietilpst fāzes vai modālas nozīmes palīgdarbības vārds un patstāvīgs darbības vārds nenoteiksmē (Белошапкова 1989, 612–614; Розенталь, Голуб, Теленкова 2003, 304–305). Arī lietuviešu gramatikās par šādu izteicēja paveidu tiek runāts (lei. *suvestinis tarinys*) (LKG III 1976, 332; arī Valeckienė 1998, 162; Ramonienė, Priušauskaitė 2003, 27–28).

Latviešu valodniecībā modāli darbības vārdi vairākkārt minēti verbu klasifikācijā, taču ne vienmēr. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā“ tie ir *varēt, gribēt, drīkstēt, jaudāt, spēt, ļaut*, kam var būt gan patstāvīga, gan palīgverba nozīme. Palīgnozīmē tie piešķir sekojošai nenoteiksmei modalitātes nozīmi. (Mllvg I 1959, 546–547; arī Mllvg II 1962, 18–21.) Te gan jāpiebilst, ka darbības vārdam *ļaut* ir no pārējiem atšķirīga nozīme un lietojums — šajā klasifikācijā nav ņemts vērā darbības darītājs. Arī Daina Nītiņa kā modālos verbus min *varēt, gribēt, drīkstēt, spēt, ļaut, jaudāt*. Tie izsaka attieksmi, stāvokli, spēju vai nespēju ko veikt. (Nītiņa 2001, 64) Inta

Freimane pētījumā „Vienkāršs teikums un tā paplašināšana“ lietojusi semantiskā modifikatora terminu, ko, runājot par šādiem darbības vārdiem, lieto arī Dzintra Paegle. Tie ir, piemēram, *sāk līt*, *mēģina lasīt*, *turpina zīmēt*, *beidz rakstīt*. (Freimane 1985, 32–35; Paegle 2003, 91)

Tomēr konstrukcijas — izteicēju un galveno locekli —, kurās ietilpst šāds darbības vārds finītā formā kopā ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi, pirmais plašāk aplūkojis Jūlijs Kārklīš darbā „Infinitīva sintaktiskās potences“ (1976). Viņš teikumus ar šādām konstrukcijām daļa teikumos ar fāzes, modālo un izpausmes veida realizāciju. Modālo realizāciju veido dažādas nozīmes modālie darbības vārdi kopā ar nenoteiksmi. Galvenās modālo verbu grupas ir 1) verbi, kas izsaka prasmi, paražu, spēju, iespēju vai — noliegtā formā — tām ko pretēju (*drīkstēt*, *ierast*, *jaudāt*, *mācēt*, *mēgt*, *pagūt*, *prast*, *spēt*, *varēt* u. c.); 2) verbi, kas izsaka nodomu, gribu, tieksmi, gatavošanos (*apņemties*, *censties*, *gatavoties*, *grasīties*, *gribēt(ies)*, *iedrošināties*, *kārot*, *mēģināt*, *tiekties*, *tīkot*, *uzdrošināties*, *vēlēties* u. c.); 3) verbi, kas izsaka nevēlēšanos, nepatiku, vilcināšanos (*dergties*, *kaunēties*, *kautrēties*, *kavēties*, *liegties*, *riepties*, *sargāties*, *vilcināties* u. c.); 4) verbi, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību (*(pie)klāties*, *(pie)nākties*, *vajadzēt* u. c.); 5) verbi ar nozīmi ‘vairīties’ (*baidīties*, *kaunēties*, *vairīties* u. c.). (Kārklīš 1976, 64–67) Līdzīgu šādu darbības vārdu apskatu sniedz arī Inta Freimane (Freimane 1985, 32–35).

Vēl jāuzsver, ka teikumi ar semantisko modificētāju skatāmi blakus teikumiem bez tā. Piemēram, kā rakstījusi Ilze Lokmane, teikumus *Es strādāju*, *Es sāku strādāt*, *Es gribu strādāt*, *Man laimējās strādāt* var saukt par viena sintaktiska modeļa semantiskām realizācijām — tie ir vienas sintaktiskas paradigmas locekļi. (Lokmane 2002, 172) Tātad par modificētājiem funkcionējošie darbības vārdi savā palīgnozīmē, paši būdami daļēji desamentizējušies, tomēr piešķir patstāvīgajam vārdam nozīmes niansi. Iekļaudamies izteicējā vai galvenajā locekļī, modificētāji patstāvīgajam darbības vārdam liek mainīties arī formāli, taču bijušās gramatiskās nozīmes konstrukcijā nezūd, bet tikai pāriet no patstāvīgā darbības vārda uz palīgdarbības vārdu. Modificētāji, tāpat kā citi palīgnozīmē lietotie darbības vārdi, izsaka konstrukcijas gramatiskās nozīmes, taču modificētāju palīgnozīme raksturojama arī kā semantiska.

To var sacīt arī par darbības vārdu *derēt*, lai arī nevienā no teorētiskajiem aprakstiem šis darbības vārds nav minēts. Tomēr arī tas bieži tiek lietots kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi, t. i., veic modificētāja funkciju.

Interesanti, ka arī skaidrojošajās vārdnīcās šādi piemēri vienai no darbības vārda

derēt nozīmēm ir sniegti. „Latviešu literārās valodas vārdnīcas“ (LLVV) 2. sējumā šķirklī *derēt* minētas trīs šā darbības vārda nozīmes, otrā no tām ir 'būt vēlamam (piemēram, par darbību, stāvokli)' (.. *derēja pavērot, kas notiks ledus celiņā; Pie brokastgaldā Jorens ieminas, ka derētu aizstaigāt līdz Slīterei.*), arī 'būt tādām, kas rada kādu labumu (piemēram, par darbību, stāvokli)' (*Es esmu tādas kā iesnas noķēris. Vienu glāzi derētu izdzert.*; „Man tā kā miegs vien nāk,“ konstatēja Valdis. — „Derētu gandrīz nosnaust. Varbūt pa to laiku sanāks visas tās gudrības galvā,“ piekrita arī Vilnis..). (LLVV 2, 309–310) Līdzīgs darbības vārda *derēt* nozīmju skaidrojums atrodams arī „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā“ (MLVV), tur viena no *derēt* nozīmēm ir 'būt vēlamam; būt tādām, kas rada kādu labumu' (*Der ieklausīties citu ieteikumus; Meitenei derēja mātes padomi; Rakstu der izlasīt; Derētu aiziet līdz jūrai; Derētu atpūsties; Emocijas te vairs neder*). (MLVV 2003–2008)

Tāpat saskaņā ar skaidrojošo vārdnīcu datiem ar cita darbības vārda nenoteiksmi *derēt* var saistīties nozīmē 'būt vēlamam, būt tādām, kas rada kādu labumu'. Taču vienīgā papildu norāde, kas šai *derēt* nozīmei abās vārdnīcās minēta, ir lietojums tikai 3. personā. Turklāt interesanti, ka MLVV kā piemēri darbības vārda lietojumam šajā nozīmē ir minēti arī *Meitenei derēja mātes padomi* un *Emocijas te vairs neder* — ne tikai konstrukcijas ar patstāvīga darbības vārda nenoteiksmi. Vārdnīcās trūkst arī norāžu par darbības vārda modālo lietojumu.

Praktiskā lietojumā darbības vārdam *derēt* var novērot arī vēl citas nozīmes nianšes, nevis tikai vārdnīcās minēto. Arī konstrukciju ziņā ir iespējama zināma dažādība.

Vispirms jāsaka, ka darbības vārds *derēt* minētajā nozīmē patiešām tiek lietots 3. personā. Pastāv iespēja tam pievienot arī subjektu datīvā, kaut arī bieži tas vispār netiek minēts.

*Kādam derētu salīdzināt vairākus angļu valodā izdotos Kanta darbu tulkojumus — cik ļoti tie atšķiras? Vai tiešām katrs nākamais, kas veic Kanta darbu tulkojumu angļu valodā, nav lasījis iepriekšējos tulkojumus?*¹

Makšķerēšana ir tāda lieta, kuru vecākiem ar bērniem der darīt kopā.

Pirms rakstīšanas autoram gan derētu tikt skaidrībā, kādas pazīmes raksturo sabiedrisku mediju un vai tāds šai pusē ir atrodams.

Lielbritānijai derētu iejusties okupētas valsts situācijā.

1 Visi analizētie piemēri ņemti no dažādām interneta vietnēm un atrasti, izmantojot meklētāju google.lv.

Valdībai derētu iepazīties ar ekonomikas ābeci.

Kā redzams, ar *derēt* šādā konstrukcijā iespējami visdažādākie darbības vārdi. Precīzu statistisku analīzi neveicot, liekas, ka visbiežāk lietotā darbības vārda nenoteiksme kopā ar *derēt* 3. personu ir *zināt*. Bieži atrodami arī vēl citi darbības vārdi ar zināšanas semantiku: *atcerēties*, *iegaumēt* u. c.

Tomēr tev derētu zināt, ka veļas mīkstinātājs ir viens no bīstamākajiem produktiem videi.

Šis tas, ko tev derētu zināt pirms laulībām.

Šajos piemēros autors vērsies pie lasītāja personīgi, tādēļ iekļauts arī vietniekvārda datīvs, tomēr lielākoties atrodami lietojuma gadījumi bez subjekta datīva. Īpaši tas sakāms tieši par konstrukcijām ar *zināt*, kuras ārkārtīgi bieži sastopamas rakstu nosaukumos (kāds ir arī pēdējais minētais piemērs) un mājaslapu sadaļu nosaukumos (atrodams vismaz ap 30 lapu, kurās ir sadaļa *Der zināt*).

*Padomi, kurus **der** iegaumēt, kopjot attiecības.*

*Iegādājoties virtuves ledusskapi, **der** zināt!*

*Ko **der** zināt, lai lustīgi pavadīta Līgo diena un skaists ataut Jāņu rīts.*

*Ko **der** zināt par zivīm.*

*Šis un tas, ko **der** palasīt.*

Bieži šo rakstu un sadaļu mērķis ir dot padomus dažādām dzīves situācijām, tādēļ liekas, ka autori šādi cenšas mīkstināt nepieciešamības, obligātuma nozīmi sevis sacītajā, jo citās līdzīgās situācijās konstrukcijas ar *derēt* vietā mēdz tikt lietotas vajadzības izteiksmes formas vai darbības vārds *vajadzēt*. Uz šādu aplūkojamo konstrukciju nozīmes niansi var norādīt arī apkaime — tajā pašā izteikumā, kur lietota konstrukcija ar *derēt*, nereti parādās vārdi vai formas, kas izsaka vajadzību. Lai arī ne vienmēr, tomēr šādi vārdi un formas var pastiprināt arī vajadzības nozīmi, kas piemīt konstrukcijai ar *derēt*.

*Vienmēr **der** zināt, ka, ejot pārgājienā uz vairākām dienām, būtu nepieciešams parūpēties par ekipējumu.*

Vārda *nepieciešams* lietojums teikuma otrajā daļā liek domāt, ka arī *zināšanai* ir kāds sakaras ar nepieciešamību. Līdzīgi arī nākamajos piemēros:

*Raksts ir visnotaļ plašs un pamatīgs, šo tiešām būtu vērts likt sākumlapā. Vienīgais — varbūt **derētu** mazliet **pārskatīt** pirmo rindkopu (lai tajā būtu pateikts kas vispārīgāks par Lietuvas vēsturi), jāizvēlas arī attēls, ko ievietot "Nedēļas raksta" veidnē.*

*legādājoties apdares materiālus, **der zināt** — tiem jābūt ilglaicīgiem un ekspluatācijā drošiem.*

Derēt vajadzības nozīmi var apliecināt arī tas, ka no teorētiskajā literatūrā minētajiem darbības vārdiem modificētāja funkcijā visvairāk darbības vārdu, kas tāpat kā *derēt* lietojami tikai 3. personā un spēj piesaistīt datīvu, pēc J. Kārklīņa dalījuma ir tieši to verbu grupā, kas izsaka nenovēršamību, vajadzību. Pārējie minētie darbības vārdi, kas formāli sakrīt ar šiem, ir *gribēties*, *dergties*, *riepties*. Tomēr lielākā daļa modificētāju lietojami visās personās.

Interesanti ir gadījumi, kad vienā izteikumā vai vienā tekstā atkārtojas līdzīgas konstrukcijas, kur viena no tām ir ar *derēt*, bet otrā, lai izvairītos no atkārtošanās, izvēlēti citi, acīmredzot ekvivalenti valodas līdzekļi.

*Tas, ka bezdarbniekam jāknapiņās un jāēd tikai maize ar ūdeni, ir stereotips. Bezdarbniekam **der** arī **izklaidēties**, **sagērbties** un **lasīt** grāmatas. Vienā vārdā sakot — viņam vajag dzīvot.*

*Taču noderīgi paturēt prātā, ka tā ir virtuāla pasaule, kurā nav iespējams nodrošināt 100% drošību pret krāpniekiem un ļaundariem, tādēļ **der atcerēties** dažas lietas, kas palīdzēs izvairīties no nepatīkamām situācijām, lai iepirkšanās internetā sagādātu vairāk prieka un mazāk rūpju.*

*Rīgā **derētu atgriezties** pie poliklīnikas principa* [virsraksts].

«Būtu vērts Rīgā atgriezties pie tā saucamā poliklīnikas principa — kad poliklīnikā strādāja dažādu specialitāšu ārsti un tur bija arī diagnostikas iespējas: gan radioloģiskie, gan laboratoriskie izmeklējumi,» uzskata P. Stradiņa Klīniskās universitātes slimnīcas valdes priekšsēdētājs Arnolds Veinbergs.

Šādi autors pats sniedz konstrukcijas nozīmes skaidrojumu. Tātad *derēt* var piemist ne tikai vajadzības nozīme, bet arī nozīme 'būt noderīgam', kā arī 'būt tā vērtam' un, domājams, vēl citas.

Analizējot konstrukcijas ar *derēt*, jāņem vērā arī tas, ka bieži darbības vārds tajās lietots nevis īstenības, bet gan vēlējuma izteiksmē.

*Svešvalodu prot, dzimto valodu **derētu pamācīties*** [virsraksts].

*Augstskolu pārstāvji diskusijas gaitā piekrita, ka tulkotāju apmācību procesu **derētu uzlabot**.*

***Derētu neaizmirst**, ka jāpagaršo ir ne tikai putukrējums, bet arī tas, kas zem tā.*

Tas liek domāt, ka bieži vārdnīcās minēto *derēt* nozīmi 'būt vēlamam, būt tādām, kas rada kādu labumu' nosaka vēlējuma izteiksmes forma, nevis paša darbības vārda

leksiskā nozīme, kuru savukārt varētu raksturot arī kā 'būt noderīgam; būt tā vērtam; vajadzēt'.

Bez sīkākas semantiskas analīzes noteikt modalitātes tipu, pie kura *derēt* pieder, nav iespējams, tomēr no formālā viedokļa jāsaprot, ka vienmēr konstrukcijās ar cita darbības vārda nenoteiksmi darbības vārdam *derēt* piemīt palīgnozīme, šis darbības vārds teikumā funkcionē kā modificētais — abu darbības vārdu formas kopā veido izteicēju vai galveno locekli.

Lai arī darbības vārdam *derēt* ir vairākas atšķirības no parasti par modāliem uzskatītajiem darbības vārdiem (turklāt pa lielākajai daļai tās saistītas ar darbības vārda modālās nozīmes un pārējo nozīmju lielāku līdzību citos gadījumos), modālo darbības vārdu sarakstā *derēt* liekas nepelnīti aizmirsts.

Saīsinājumi

LKG — Lietuvių kalbos gramatika

LLVV — Latviešu literārās valodas vārdnīca

MLVV — Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca

Mllvg — Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika

VPSV — Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Izmantotā literatūra

Crystal D. *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*. 5th ed. Blackwell Publishing, 2003.

Freimane I. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU, 1985.

Kārklīšs J. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Mācību līdzeklis sintaksē. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1976.

Latviešu literārās valodas vārdnīca. 2. sēj. Rīga: Zinātne, 1973.

Lietuvių kalbos gramatika. III tomas. Sintaksė. / Red. Ulvydas K., Ambrazas V., Valeckienė A. Vilnius: Mokslas, 1976.

Lokmane I. Paradigmas jēdziens sintaksē // *Vārds un tā pētīšanas aspekti 6*. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2002, 168–174.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija. / Red. Bergmane A., Grabis R., Lepika M., Sokols E. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse. / Red. Bergmane A., Blinkena A., Grabis R., Sokols E. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962.

Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2008. // <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 12.02.2010.

Nītiņa D. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apraksts)*. Mācību līdzeklis. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte, 2001.

Paegle Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne, 2003.

Palmer F. R. *Mood and Modality*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Ramonienė M., Priušauskaitė J. *Praktinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Baltos lankos, 2003.

Valeckienė A. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. / Autoru kolektīvs: O. Bušs, D. Joma, A. Kalnača, I. Lokmane, D. Markus, I. Pūtele, V. Skujiņa. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Белошапкова В. А., Брызгунова Е. А., Земская Е. А. и др. *Современный русский язык*. / Под ред. В. А. Белошапковой. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1989.

Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. *Современный русский язык*. 5-е изд., испр. Москва: Айрис-пресс, 2003.

Summary

In the article, the problems connected to understanding of modality and modal verbs in Latvian linguistics are shortly outlined. Syntactically, modal verbs are used together with infinitive of another verb in Latvian. More thoroughly the article deals with semantics and formal use of the Latvian verb *derēt* 'to suit, fit, come in useful etc.', analysing the most often occurring constructions with this verb in its modal use. The practical examples analysed show different modal meanings the verb *derēt* can have in Latvian including such that are not mentioned in dictionaries, e. g., the meaning of necessity. When stating the modal meanings of a verb, the environment and other formal characteristics are also important. The verb *derēt* is often used together with infinitive of another verb, thus it should be looked upon as a modal verb in Latvian in such usage, just as quite a lot of other Latvian verbs.